

սրտի, անխարզախ ակնարկութիւն ժամանակի եւ պարագաներու:

Կորին մը պիտի չկարենար ստորագրել այս տողերուն տակ. եւ ոչ ուրիշ մը իր երկրացազոյն եւ կրտսերազոյն ընկերներէն: Թերեւս նաեւ Ղազար Փարպեցոյ համար «վաղ ուրեմն փախած չէր այն պատահումը» եւ ոչ ալ ակնկալութիւնը թագաւորութեան վերահաստատման⁸:

Եթէ մտքով տեսնենք Մ. Խորենացոյ գրչին տակ Ղեւոնդի սիրտը, որ կը ներշնչէր գրչին տողել այդ տողերը, դարձանալի պիտի չերեւար մեզի արտայայտութեան եղանակը: Նա կարող էր համոզուած գրել թէ «վաղ ուրեմն փախեալ ի մէնջ պատահումն այն, թէ արդեօք եւ վիճակ», այս ինքն եթէ թագաւորութեան պատահումը փախաւ, երանի թէ նաեւ արդի չարաչուք վիճակը փախչէր, այն զրկումին փոխարէն դոնէ այժմեան դառն հանգամանքներն ինչպէսէն մեզի: Աւելի քան 360 տարիներ անցած էին այն օրուան վրայ երբ դադրած էր Հայոց թագաւորութիւնը. եւ չկար յոյս անոր վերանորոգութեան: Ժամանակի հանգամանքներն անտանելի էին, վտանգը ամէն կողմէն. օտարին լուծը ծանր ...

Մոնոզոնը երբ կը քարոզէր «ահա մերձեալ է ժամանակ փրկութեան ձերոյ, զի այժմ ընդ հուպ դարձցի գաւազան թագաւորութեանն միւսանգամ ի տուն Թորգոմայ, առնուլ ձեօք զվրէժ յազգէն Իսմայէլի» ... կը համարէր Ղեւոնդ թէ «մոլորութեան հոգւով շարժեալ մարգարէանայր սնտոխս եւ ընդունայնս». կը պատմէր «տեսիլս սուտս եւ ըզմանս ի սրտից օր ըստ օրէ». եւ որոնք կը հետեւէին անոր քարոզներուն, անոնք «պատրեալք» էին «ի կարծիս առն մոնոզոնի» (141) եւ մոնոզոնը «խաբերայ եւ մոլեկանայր» է: Բայց եւ այնպէս շատերը հաւատացին այն «տեսանողին»:

Աչտա Բագրատունին է միայն որ յենչաց կը քերէ այդ ամէնը. եւ Ղեւոնդ համակարծիք է անոր: Չէին սխալած: Փորձը ցուցուց թէ հայկական ոյժը անբաւական էր «զգէմ ունել գորութեան բազմագլուխ վիշա-

⁸ Նոյն ինքն Մովսէս, եթէ ուզած ըլլար կեդծել ինք զինքը Սահակայ եւ Մաշտոցի աշակերտ, — ինչպէս կ'ըմբռնուի առ հասարակ — պիտի չզգար ինք զինքը դժբախտ որ հայ թագաւորներու օրով չէ պատահած իր մուտքն յաշխարհ, որովհետեւ այս պատահումն ըմբռնեամ պիտի ըլլար նա գոնէ քաջանուն վառաշարունակ օրով:

պին» (142—143): Չախողեցաւ ապստամբութիւնը:

Ուստի ինչպէս Ղեւոնդ, նոյնպէս Մովսէս չունէին յոյս, թէ իրենց օրով պիտի վերագառնայ այն բարեբաւտիկ պատահումն թագաւորութեան: Մովսէս տեսաւ Բագրատունի տան բարգաւաճումը, բայց իր մարդարէական հոգին չկրցաւ գուշակել թէ դա՞մը յետոյ պիտի դար այն «պատահումը»:

(Շարունակ կելի) շ. ն. ԱՅՐՆԵԱՆ

ԱՌԵՏԱՐԱՆԻ ՀՆՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍԿՂՐՆԱԳՐԻ ՀԱՐՑԸ

Որովհետեւ կարեւոր բնագիր մը կը նկատուի Աւետարանի հայերէն օրինակը յունարէն բնագիրներու յառաջագայութեան պատմութեան համար, նորագոյն ժամանակներս առանձին ուշադրութեան առարկայ դարձած է այն: Մասնաւորապէս այն հարցը կը դրադոնէ զիտունները, թէ ի՞նչ սկզբնաղբիւր հիմ առնուած է հայերէն թարգմանութեան: Կարեւոր ուսումնասիրութիւն մը լոյս տեսած անցեալ տարի, առիթ կու տայ մեզ համառօտիւ ամփոփել այս տեղ այն խնդրի շուրջը յայտնուած տեսութիւնները յուսով թէ գրգիռ կ'ըլլան անոնք հարցնող անդրազոյն լուսարանութեան:

Այս հարցը իւր արմատն ունի արդէն պատմութեան մէջ: Կորին, որուն կենդանութեան տեղի ունեցած էր Աւետարանի հայերէն թարգմանութիւնը, հետեւեալ հարկը տեղեկութիւնը կը հաղորդէ այս մասին. «Իսկ երանելոյն Սահակայ զեկեղեցական գրոց գումարութիւնն կանխաւ ի յունական բարբառոյն ի հայերէն դարձուցեալ»: Եկեղեցական գրոց գումարութիւնը ըսելով առանց տարակուսի Մ. Գրոց մասերն կ'իմանայ Կորին, ուստի բաղաձուրթեամբ Նոր Կտակարանի: Իսկ «կանխաւ» կ'ենթադրէ Մ. Գրքի առաջին՝ 431էն յառաջ կատարուած թարգմանութիւնը: Մովսէս Խորենացի, հակառակ Կորեան այս բաղաձուրթութեան, կը գրէ (Գ. 54). «Մեքոպ» գտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարտապալ յասորոյն՝ յոչ լինելու նախ ի Մերութանոյ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գրեանք. դարձեալ ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ չտային պարսիկ վերակացուքն յոյն ուսանել դպրութիւնումք յիւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի՝ նաեւ Մովսէս, «թարգմանութեան» առարկան կ'ենթադրէ հոս Աստուածաշունչ մասնները:

տեսնները. թէպէտ անընդունելի է իր պատճառարանութիւնը յոյն գրականութեան հայկական սահմաններու մէջ չզոյրութեան մասին, բայց ուշադրաւ է իր ակնարկութիւնը ասորական սկզբնագրի նկատմամբ: Թէ Մ. Գրոց ինչ ինչ մասեր նաեւ ասորական սկզբնագրէ թարգմանուած են, չի կրնար ենթարկուիլ տարակուսի. բայց հնար չէ հերքել նաեւ այն, թէ ուրիշ մասեր ուղղակի յունարէն սկզբնագրէ թարգմանուած չեն: Երկու պատմագիրներու խօսքերն ալ առաձգական են. եւ դժուար է ճշգրիտ հետեւութիւն հանել ի մասին Աւետարանի թարգմանութեան: Բայց երկուքն ալ միտարան են յայնմ թէ այս առաջին «փութանակի» թարգմանութիւնը 431էն յետոյ ենթարկուեցաւ Կ. Պոլսէն բերուած «հաստատուն» (յունական) օրինակներու հիման վրայ՝ նոր սրբագրութեան, երբ հնագոյն թարգմանութեան մէջ պակասած մասերն ալ լրացուեցան նոր թարգմանութեամբ:

Առաջին թարգմանութեան սրբագրութիւնը «հաստատուն օրինակներու» վրայէն, տուաւ Աստուածաշունչին կրկնագրի կերպարանք: Բնագրի անխառնութիւնը կրեց պղտորում: Երկու բնագիրները ձուլուեցան յառաջ բերելու համար երրորդ՝ խոսն բնագիր: Այսպէս մասնաւորապէս Աւետարանը: Այս պարագան պէտք է այժմ նկատի առնել, երբ հարցը ներկայ օրինակին սկզբնագրի մասին է:

Fr. Macler, որ առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ դարձուցած էր Աւետարանի հայերէն թարգմանութիւնը եւ ձեռագրական բաղաձուրթիւններով ջանացած է հնագոյն օրինակը վերականգնել, երբ ստացուած արդիւնքը համեմատեց յունարէն օրինակներու հետ, յանգեցաւ այն եզրակացութեան թէ հայերէն թարգմանութիւնը յունարէն սկզբնագիր մը կ'ենթադրէ. «l'évangile arménien samble calqué sur le grec 1»: Բայց A. Merk² իրաւամբ ուշադիր կ'ընէր, որ Մակլերի եզրակացութիւնը ամէն մասամբ համոզեցուցիչ չի կրնար նկատուիլ. որովհետեւ հայ բնագրին մէջ կան տեղեր, ուր ասորին կը խօսի:

Այս ասորարանութիւնները կրնային մուտ գտած ըլլալ Աւետարանին մէջ կամ իրրեւ մնացորդներ նախնական թարգմանութեան՝ ասորի սկզբնագրէն, եւ կամ հայ թարգմանը յունարէն սկզբնագրէ թարգմանած առնել աչքի առաջ առած էր նաեւ ասորական թարգմանութիւնը իրրեւ խորհրդակից: Այս կամ եւ կամէն հաւանականագոյնը դուրս կորզելու համար հարկ է աւելի լուրջ ուսումնասիրութեան առարկայ դարձնել

¹ Le texte arménien de l'évangile d'après Matthieu et Marc, Paris 1919.
² August Merk, Die armenischen Evangelien und ihre Vorlagen. Biblica, 1926, էջ 40—72:

խնդրը. պէտք է մանր բաղաձուրթեան առնել յունարէնի կից նաեւ ասորի օրինակը, եւ ընդգծել խնամով ասորարանութիւնները եւ յունարանութիւնները: Այս գործը պէտք է օտարէ աւելի հայը կատարէ, որովհետեւ ասոր հոտաութիւնը աւելի զգայուն է զանագանելու եկամուտ տարրերը ոչ միայն ուր բնագիրը կը շեղի յունարէն սկզբնագրէն եւ կը զրկախառնի ասորոյն հետ, այլ եւ ուր հայն կ'ենթարկուի ասորոյն՝ լեզուական նրբութիւններու եւ դարձուածներու մէջ:

Խնդրի լուծման մեծ օժանդակութիւն կարող է մատուցանել վրական թարգմանութիւնը, որ ինչպէս կը վկայէ Կորին եւ կը հաստատեն բանասէրները, կատարուած է հայերէն բնագրի վրայէն: Կը մնայ միայն ստուգել թէ այժմեան վրական օրինակները ո՞րքան հարազատ կերպարանքի մէջ հասած են. չե՞ն կրած ասոնք ալ սրբագրութիւն նոյն հինգերորդ դարուն եւ կամ յընթացս ժամանակի³:

Այս տեսակէտով մերձեցած են խնդրոյն ամերիկացի երեք գիտնականներ, որոնց քննութիւններու արդիւնքը պիտի ներկայացնենք յաջորդ էջերու մէջ քաղուածաբար: Այս ամփոփումը կատարած է երիտասարդ ոյժ մը, յարգելի * Պ. Է., «Հանդէս Ամսօրեայ» ի խմբագրութեան մասնաւոր խնդրանքով:

Շ. Ն. Ա.

The Harvard Theological Review, 1928, թ. 4, էջ 203—404, կ'ամփոփէ իւր ծոցը զեղեցիկ ուսումնասիրութիւն մը՝ «Մարկոսի Աւետարանին Կեսարեան բնագիրը (The Caesarean Text of the Gospel of Mark, զոր հեղինակած են համագործակցութեամբ ամերիկացի երեք գիտնականներ՝ K. Lake, Robert P. Blake եւ Silva New): Այս ուսումնասիրութեան մէջ նկատի առնուած են նաեւ Աւետարանին հայերէն եւ վրացերէն թարգմանութիւնները. եւ ունի շահեկան բովանդակութիւն, հետաքրքրական նաեւ հայ ընթերցողներու համար: Պիտի ջանամ ամփոփել այս տեղ ուսումնասիրութեան կարեւոր մտքերը, ծանրանալով յատկապէս այն կէտերու վրայ, ուր հայկական եւ վրական թարգմանութիւններու մասին է խօսքը:

«Մեր սկզբնական ծրագիրն էր, կը գրեն յիշեալ գիտնականները յառաջարանին մէջ, Մարկոսի Աւետարանին Կեսարական բնագիրը հրատարակել»: այս տեսակէտէ ալ կը գննուին եւ կը քննուին աղբիւրները: Համեմատութիւններն ու քննութիւնները Մարկոսի երեք գլուխներու (Ա, 2, ԺԱ) շուրջը ամփոփուած են, անդրազոյն ուսումնասիր-

³ Հմբո. F. Zorell, Ursprung und Eigenart der georgischen Bibelübersetzung. Handes Amsorya, 1927, S. 669—680:

բուհիներն ուրիշ անգամուան վերադա-
 ճելով: Առաջին մասին մէջ (էջ 212—257)
 յունարէն ձեռագիրները կը համեմատուին.
 Երկրորդին մէջ (258—285) մրողինէսի եւ
 Եւսեբիոսի աշխատութիւններէն վկայու-
 թիւններ կը բերուին. Երրորդ մասին մէջ
 (286—323) արեւելեան թարգմանութիւնները
 քննութեան կ'ենթարկուին (վրականը, հայ-
 կականն ու ասորականը) կեսարական բնա-
 դիրը վերակազմելու նպատակաւ: Այս քննու-
 թիւններու արդիւնքը ամփոփուած է Դ. մա-
 սին մէջ (324—337): Առանձին հատուածով
 (excursus) կը խօսուի «Եկեղեցական» կո-
 շուած ձեռագիրներու, վրացերէն ձեռագիր
 աւետարաններու հնութեան (358—375, R.
 P. Blake) եւ Harclean կոչուած ասորական
 թարգմանութեան մասին (376—395), եւ
 վերջապէս էջ 396—404 կը գտնենք Կեսարիոյ
 Աւետարանին Մարկոսի երեք գլուխները՝
 վերակազմուած, որով գիրքը կը փակուի:

Ամբողջ գրութիւնը հմուտ գործք է,
 տաժանելի աշխատութիւններու արդիւնք:
 Որոգինէսի գործքերը ուսումնասիրելու
 ժամանակ Griesbach⁴ անդրադարձած էր, որ
 ան իր Մատթէոսի ու Յովհաննու մեկնու-
 թիւններուն մէջ տարբեր աւետարան կը գոր-
 ծածէր: Շուրջ 1896ին Hort կամ աւելի ձիւղ
 Sanday հաստատեցին թէ Որոգինէսին գոր-
 ծածած աւետարանը Codex 1ին կը նմանի:
 Ասով ուսումնասիրութեան նոր ասպարէզ
 բացուեցաւ. անդրագոյն քննութիւններ ցոյց
 տուին թէ Որոգինէս Կեսարիա գտնուած
 ժամանակ այդ աւետարանը կը գործածէր,
 ինչպէս նաեւ Եւսեբիոս Կեսարացի՝ իր De-
 monstratio Evangelica եւ ասորերէն Theophania
 գրքերուն մէջ: Ասկից զրոյուած, Codex 1ին,
 որ 565, 700, 28 fam¹, fam² եւ յունարէն
 Թ նշանագրով նշանակուած ձեռագիրներուն
 հետ առանձին խումբ մը կը կազմէ, «Կեսա-
 րական» մակդիրը արուեցաւ: Առաջիկայ
 գիրքս այդ ձեռագիրներն՝ Textus Receptus՝
 ընկալեալ բնագրին հետ համեմատելով կը
 ջանայ վերակազմել Կեսարիոյ բնագիրը:
 Համեմատութեան տախտակին (apparatus cri-
 ticus) մէջ իբրեւ համեմատութեան անդամ
 երեւան կ'ենլէ վրական թարգմանութիւնը:

Աւետարանի գլխաւոր վրացերէն ձեռա-
 գիրները երեք որոշ խումբերու կարելի է
 բաժնել 1. Adysh աւետարանն՝ գրուած ի
 Շատրեբոյ 897ին, երկրորդ վրացերէն հին
 ձեռագիրն է որ գոյութիւն ունի. 2. այս
 խումբը կը բովանդակէ բազմաթիւ ձեռա-
 գիրներ որոնք մեծաւ մասամբ Ժ. դարու կը
 պատկանին եւ առանց բացատրութեան գլխա-
 տառերով (երկաթագրով) գրուած են: Գլխա-
 ւոր ներկայացուցիչ ձեռագիրներն են Օպի-
 ցայի (913էն) եւ Տրեթի (995ին գրուած):
 Իսկ 3. խումբը կը կազմեն աւետարաններու

⁴ Commentarius criticus, 1811.

նորագոյն խմբագրութիւնները՝ Alaverd աւե-
 տարաններ կոչուած, ԺԱ. դարէն: R. P.
 Blake առանձին ուսումնասիրութիւնէ մը
 (էջ 358—375) կ'ըսէ. «Այս պատճառաւ կա-
 կածելու պատճառ մը չեմ տեսներ թէ Ady-
 ձեռագիրները եւ Khanmeti հաստատուող
 էպոսէս՝ 600ին կամ աւելի յառաջ վրաստա-
 մէջ գործածուող Նոր Կտակարանի տիպը
 ներկայացնեն, սակայն կը կասկածիմ որ այս
 հաստատութիւններն որ եւ իցէ մին այնչա-
 հին ըլլայ» (էջ 375):

Համեմատութեան տախտակը ցոյց
 տայ որ 565 եւ Թ ձեռագիրները ամենա-
 կեսարական տարր կը բովանդակեն. այս
 վրական թարգմանութիւնն արժէքով
 երկուքէն շատ քիչ միայն վար կը մնայ (56
 ձեռագիրը ունի՝ Մարկոսի երեք գլուխները
 մէջ միայն՝ կեսարական ընթերցումինը՝
 56%, Թ՝ 50%, իսկ վրականը՝ 45%):
 Աւետարան վրացերէն աւետարանները (Ady-
 Opiza, Tbet') կեսարական բնագիր մը
 ներկայացնեն (տես նաեւ էջ 298—304), թէ
 առաւել կամ նուազ չափով տեսած են սրբ-
 գրութիւն:

Արդ «ցուցուած է որ թէ՛ Հին եւ թէ՛ Նոր
 Կտակարաններու վրացերէն թարգմանու-
 թիւնը կը պատկանի հիմնապէս թարգմա-
 նութիւններու արեւելեան խումբին եւ միայն
 է մասնաւորապէս հայկականին ու ասորե-
 կանին...» (էջ 286): Գալով վրացերէն աւե-
 տարանին «կարելի չէ տարակուսիլ որ ուր
 զակի հայերէն սկզբնագրէ մը յառաջ եկաւ
 է, սակայն այդ սկզբնագիրը նոյն չէ տարու-
 հայերէն աւետարանին եւ ոչ ալ գոյութիւն
 ունեցող որ եւ է հայերէն ձեռագրի հետ
 Մակայն եւ այնպէս անոր գոյութիւնը առ-
 ցուցուած է վրական թարգմանութեան
 հանդիպող սխալներու ու թիրիմացութիւն-
 ներու շարքով մը, որոնց հայերէնը միայն
 պատճառ կրնար ըլլալ: Ինչ ինչ տեղեր հայ
 գեռ կը գտնուին, ոմանք արտաքսուած են՝
 2. օ. «կար» բառին դիմաց dgomay, dgomay
 = կենալ միայն կը դնէ, ուսկից վրացերէն
 բառն ալ «գոյութիւն ունենալ» իմաստն
 ունի: Մարկ. Ժ. 3 շիշ բառին դիմաց
 šiši բառը կը դնէ: Մարկ. Ժ. 49 «գոյութիւն
 առ» գրեթէ բառացի կը թարգմանէ, ըսելով
 «տեղը բռնեց», «յայտնի է որ թարգմանիչ
 աչքէն «առ» բային կրկին իմաստը խոս-
 փած է» (էջ 235): Ամէնէն ակնհայտ
 փաստերէն է հետեւեալը. վրացին՝ աւետար-
 անին սա խօսքը «եւ զպղինձս հառապալսեալսն
 ռացն (τὸν χρῆσθησάτων) = լուծապալսուած
 ցրուեաց» (Յովհ. Բ. 15) կը թարգմանէ
 «եւ զպղինձս ցորենավաճառացն ցրուեաց»
 հատափաճառը իբրեւ հատիկ ցորենի)
 վաճառ բառերու բարդութիւնն առնելով
 «Վրացերէնի ուշադիր ընթերցում մը բա-
 մաթիւ տեղիքներ պիտի ցուցնէ ուր նախ

⁴ Blake, Patrologia orientalis, XX, ուր ընդար-
 ձակ յառաջ կը բերէ շատ տեղիքներ:

զատութեան կազմութիւնը ակնյայտնի կեր-
 պով հայկականի վրայէն է, բայց հոս զա-
 նոնք զանց կ'առնենք: Նմանապէս հաշուի
 չենք առնել հայերէնէն փոխ առեալ բա-
 ռերը, զորս վրացերէն աւետարանին մէջ կը
 գտնենք, չնայելով որ շատոնց պնդուած է
 թէ այդ բառերը ի գործածութեան են վրա-
 ցերէնի մէջ: Յաճախ սակայն համապատաս-
 խան տեղը հայերէն բնագրի մէջ վրացերէ-
 նէն տարբեր բառեր կը գտնենք»:

Այս բոլորը եւ բազմաթիւ ուրիշ տե-
 ղիքներ⁴ կը ստիպեն զմեզ ընդունելու
 թէ վրացերէն թարգմանութիւնը հայերէնի
 վրայէն եղած է: Արդ ինչպէս տեսանք վրա-
 ցերէն թարգմանութիւնը կը ներկայացնէ
 կեսարական բնագիր մը, թէեւ առաւել կամ
 նուազ սրբագրուած չէրք ձեռագիրներու
 վրայէն, եւ քանի որ հայերէնի վրայէն եղած
 է, հետեւապէս «պէտք ենք ընդունիլ Հին
 հայերէն (Old Armenian) թարգմանութեան
 մը գոյութիւնը որ աւելի հաւատարիմ ներ-
 կայացուցիչը ըլլայ կեսարական բնագրին
 քան ո եւ է հիմայ գոյութիւն ունեցող հայե-
 րէն ձեռագիրը: Հնարաւոր չէ որ վրականը
 հիմաւուան հայկական թարգմանութեան
 վրայէն եղած եւ յետոյ յունական ձեռագիր-
 ներու համեմատ սրբագրուած ըլլայ, վասն
 զի ոչ մէկ պատմական կամ լեզուաբանա-
 կան փաստ կայ ասոր» (էջ 307): «Macler կը
 ցուցնէ թէ հայերէնը՝ բնագիրներու (codices)
 այն խումբին հետ աղերսի մէջ է, զոր մենք
 իբր կեսարական կը նկատենք, բայց կը
 սխալի երբ ներկայ հայերէն թարգմանու-
 թեան մէջ այդ աղերսը տկար կը տեսնէ»
 (էջ 309):

Վրացերէն աւետարանին կեսարական
 ըլլալէն եզրակացուցինք թէ քանի որ վրա-
 ցերէնը հայերէնի վրայէն թարգմանուած է,
 ուրեմն հայերէնն ալ պէտք է կեսարական
 բնագիր մը ներկայացնէ, բայց կը տեսնենք
 որ վրացերէն աւետարանը աւելի կեսարա-
 կան է քան արդէ հայերէնը, զայս կը ցուցնէ
 երկու թարգմանութիւններու փոքրիկ հա-
 մեմատութիւն մը («Կեսարական ընթեր-
 ցումներ որոնք վրացերէնի մէջ կը գտնուին
 բայց ո'չ հայերէնի մէջ», էջ 305): Հետեւա-
 պէս վերջին հայերէն թարգմանութեան
 մէջէն պէտք են արտաքսուած ըլլալ կեսա-
 րական ընթերցումները՝ սրբագրութեան մը
 չնորհիւ, որ առաւելապէս չէրք ձեռագիր-
 ներու վրայէն կատարուած պէտք է ըլլայ.
 զայս կը պահանջէ վրացերէնի մէջ գոյու-
 թիւն ունեցող չէրք տարրը:

Այսպէս կը փակեն հայերէն թարգմա-
 նութեան նուիրուած առանձին հատուածը.
 «Մէկ խօսքով՝ որոշ է թէ հայերէնի բնա-
 գիրը խիստ կեսարական էր, այս ցուցուած
 է վրականին վկայութեամբ: Սակայն սոյն

թարգմանութեան օրինակը հիմայ գոյութիւն
 չունի. հաւանականաբար շատ առաջ արդէն
 խմբագրուած էր առաւելապէս չէրք բնա-
 գիրներու վրայէն. սոյն խմբագրութեանէն
 մնացած օրինակ ծանօթ չէ, բայց անոր գոյու-
 թիւնը հարկադրական հետեւութիւնն է վրա-
 կան Adysh ձեռագրին մէջ գտնուող չէրք
 տարրին: Կարելի է թէ այդպէսին անդրա-
 գոյն ուսումնասիրութիւնները հայերէն ձեռա-
 գիրներու մէջ անոր հետքը ցոյց տան: Նոյնը
 յետոյ կրկին խմբագրութիւն տեսաւ K կամ
 Եկեղեցական տիպով յունարէնի վրայէն եւ
 Maclerի բերած փաստերէն շատերը, զորս
 յունական սկզբնագրի մը համար արժեւ կու
 տայ՝ այս խմբագրութեան ժամանակ ներմու-
 ծուած ընթերցումներէն են եւ ոչ թէ
 նախնական թարգմանութեան: Այսպէսով
 Maclerի փաստերը՝ որով հայերէնին յունա-
 րէնէն կախում ունենալը կ'ուզէր ցուցնել,
 իրենց ոյժը կը կորսնցնեն եւ մենք արդա-
 րացի կերպով կրնանք ընդունիլ ուրիշ աւելի
 հաւանական տեսութիւն մը՝ թէ հայկական
 թարգմանութիւնն ասորականին վրայ հիմ-
 նուած է: Հայկականին կամ վրականին մէջ
 դեռ պահուած ասորաբանութիւններու հե-
 տեւեալ ցանկը (տես էջ 311) կը հաստատէ
 այդ տեսութիւնը եւ կը ցուցնէ թէ ձիւղ ինչ-
 պէս որ վրականին քննութիւնը հայկականին
 խուզարկութեան կը տանի զմեզ, այդպէս ալ
 հայկականի քննութիւնը հարկադրապէս ա-
 սորականին ուսումնասիրութեան պիտի ա-
 ստիպուի» (էջ 310): Եւ Aug. Merkի⁵ յօ-
 դուածէն կը բերուին՝ Մարկ. Ա. եւ ԺԱ.
 գլուխներէն միայն՝ ասորաբանութիւններ
 որոնք հայերէնի եւ վրացերէնի մէջ գոյու-
 թիւն ունին (էջ 311):

Ասորերէն բնագրէ մը թարգմանուած
 ընդունելով հայերէնը՝ պիտի փնտոնենք ասո-
 րերէն մը որ կեսարական բնագիրը ներ-
 կայացնէ: Լեզուի կողմանէ դատելով ասո-
 րական գրականութիւնը երկու գլխաւոր բա-
 ժանմունք ունի, Եղեւսիայի եւ Մծրիսի եւ
 երկրորդ՝ Խորին Ասորիքի գրականութիւնը,
 որ Պաղեստինեան ալ կը կոչուի: Վերջինէս
 միայն քանի մը հատակտոր ձաշոցներ
 գտնուած են. «Ընդհանրապէս մեր քննու-
 թիւնները ցոյց տուին թէ Պաղեստինեան
 ձաշոցը՝ ուղղակի կամ անուղղակի ասորա-
 կան այն բնագիրը կը բովանդակէ, ուսկից
 նախնական Հին հայկականն եղած է...»
 (էջ 314): Կարելի չէ կասկածիլ թէ այն կե-
 սարական է, թէեւ աղարտած ներկայացու-
 ցին է (էջ 320):

Քննութիւններու արդիւնքը կ'ամփոփեն
 այսպէս. «Մեր ուսումնասիրութիւնը կը
 ցուցնէ թէ Կեսարիոյ աւետարանը հիմն էր
 Հին հայկականին, որ հիմայ լաւ պահուած
 է վրականին մէջ ու վերջինս հայերէնի

⁵ Die arm. Evang. u. ihre Vorl., Biblica, VII,
 1926, էջ 40—71.

վրայէն եղած է: Կը կարծենք թէ մեր փառ-
տերը պայծառապէս աւելի ասորերէն քան
յունարէն մը կը մատնաշեն շին հայերէնի
իրբեւ սկզբնաղբը: Ասորերէն կեսարական
աւետարան մը չէ հասած մեր ձեռքը «կը
կարծենք թէ պէտք ենք ասորական թարգ-
մանութիւն մը պահանջել որ Գ. դարուն
գոյութիւն ունէր եւ պէտք ենք ընդունիլ որ
պաղեստինեան ասորերէն ձաշտը կերպով
մը կախում ունի այդ պահանջուած ասորա-
կան թարգմանութենէն: Այդպիսի թարգ-
մանութիւն մ'աւելի հին պիտի ըլլայ քան
Պէշխատոյ, եթէ մանաւանդ՝ մեր կասկածն
իրաւացի է որ Եւսեբիոսի Theophania գրքին
թարգմանիչը ծանօթ էր անոր» (էջ 325):

«Վերջապէս, ըսած էին դրքին յառաջա-
բանին մէջ (էջ 211), բաղձալի կը թուի շեշ-
տել վերստին թէ մեր ուսումնասիրութիւն-
ները Մարկոսի վրայ սահմանափակուած են: Ծառ
հնարաւոր է որ միւս աւետարաններու
մէջ գրութիւնը տարբեր ըլլայ, բայց այդ
հարցին քննութիւնը պէտք ենք վերապահել
ուրիշ յօդուածի»: Սակայն, ինչպէս հեղի-
նակները կը շեշտեն, անդրադոյն ու հիմ-
նական ուսումնասիրութեան մը համար ա-
ռաջին ու կարեւոր պահանջը մըն է հայե-
րէն աւետարաններու քննական, համեմա-
տական հրատարակութիւն մը: «Այս ու-
սումնասիրութեան ընթացքին ի մէջ այլոց
գործածած ենք Երուսաղէմի 2555 աւե-
տարանին լուսանկարները: Կեսարական ըն-
թացքներու թիւը, զորս կը բովանդակէ՝
շատ աչքի կը զարնէ. Մակլէրի հրա-
տարակած փաստերուն վրայ ահնարկ մը
կը ցուցնէ որ այդ ձեռագիրն իրապէս
ուրիշ հայերէն հին բնագիրներէ է: Միթէ
անհնարի՞ն պիտի ըլլար եւրոպացի ու
ամերիկացի ուսումնականներուն՝ գործա-
կցիլ հայ բանասէրներուն հայերէն նոր կտա-
կարանը տպագրելու համար, որուն մէջ
վրական ու ասորական աղբիւրներու համա-
պատասխան տեղիքներն ալ գրուին, նմա-
նողութեամբ Wordsworthի եւ Whiteի այն կեր-
պին որով աշխատած են շին Լատինի (մաս-
նաւորապէս Գործք առաքելոցի եւ Թուղթե-
րուն) վրայ, իրենց Վուլկատայի հրատարա-
կութեան մէջ» (էջ 327):

Մենք կը մտախնայ որ այդ համագոր-
ծակցութեամբ իրականանայ բնաստէր հե-
ղինակներու սրտի բողձանքը:

* Պ. Լ.

ԱՐԱՅ ԱՆՈՒՆԸ ԵՒ ԻՐ ԺԱՊՈՒՐԸ

Անանուն եւ Մ. Խորենացի Այրարա-
գաշտին անունը Արայի անունէն յառաջ
ըլլա՞նք գոհացում տալ ուզած են անտար-
կրենց ժամանակի հոգւոյն եւ մտայնութի-
ւնի մէտ էր՝ — եւ այս ունակութիւնը մի-
այսօր հասարակ ժողովրդեան մէջ կը տե-
սուին: — անուններու արտաքին նմանութիւն-
ստուգաբանութիւններ եւ երբեմն պատ-
մութիւններ իսկ յորինելու: Սակայն ի հարկէ
կից տակաւին չի հետեւիր, թէ «Արայի դ-
անունն ալ իրենք ստեղծած եւ կամ առա-
ջին Արայի դէմ Շամիրամի մղել տուած
տերազմը արուեստական կերպով իրենք
դաշտը փոխադրած ըլլան: Այսպիսի հնար-
ութիւն մը անհաւանական կ'երեւայ ինձի
տելով ժողովրդական աւանդութիւններն
մանաւանդ այն պարագան, որ չէ ցուցուած
կաւիւն, թէ Անանուն եւ Խորենացին տեղ-
անուններէ պատմութիւն ստեղծելու իրենց
մտքին մէջ այն աստիճանի յառաջ դացած
լան, որ հնուց ի վեր տեղոյ մը կատար-
առասպել մը հակառակ ժողովրդական
ըմբռնման գրչի մէկ հարուածով ուրիշ
կցած ու նոյն տեղոյն պարագաներով հ-
ըլլան: Գէթ Անանունի մասին այսպիսի
մը չէ կարելի հաստատել:

Մարդիկ կան, որոնք մինչեւ անգամ
կած կը յայտնեն, թէ Արայ անունը կը
ըլլայ, եւ կամ օտար ազգերէ փոխառու-
կը նկատեն այնպէս, ինչպէս են իրականին
մազը մը կամ Անահիտ մը: Ասոնք գրութի-
ւն մէջ լուծելի վերջին հարցերն են, որոնցմով
մայ պիտի զբաղինք: — Թէ Արայ ազգ-
դիցաբանական հերոսի մը անունն է եւ
տեւաբար Անանուն իր պատմութեամբ
Ե՞րբ գարու հայ ժողովրդեան իրական
պել մը կ'աւանդէ, կը տեսնուի արդէն
իսկ բնագրէն, որուն մարտը լեզուն եւ
բռնազբոսիկ ոճը փաստ են հեղինակին
ժանաչաւատութեան եւ անխարդախութեան
Արոշէչ նշանակութիւն ունին այս տեսակէ
նաեւ Արայէզներու գոյութիւնը, որ
պամիրիւն էրոսը եւ մասամբ նաեւ
փոսի առասպելը, որոնց մասին ընդարձակ
խօսած եմ արդէն: Հոս կը ներկայաց-
ուրիշ քանի մը փաստեր ալ, որոնց մէջ
նաւորն է Յովսէպոս Փղաւիտիսիւնը:
մատենագիրս պատմելէն վերջը թէ ինչպէս

էթ զանազան աշխարհակալութիւններով իր
պետութեան սահմանները կ'ընդարձակէր՝ յար-
ձակելով՝ ի մէջ այլոց նաեւ Մովսէսիներու
վրայ, որոնց բանակին մէկ մասը սրէ կ'անցընէ,
մէկ մասն ալ գերի կը տանի, կ'աւելցընէ հե-
տեւեալ մեզի համար շատ կարեւոր սողերը:
«Էւ մինչ անոնց վրայ տարեկան սուրբ դրաւ,
անմիջապէս ծովից Աղբազար թաղաւորին՝
Արայի որդւոյն դէմ քալեց, եւ անոր հետ
պատերազմելով՝ անկից 20.000 ոտանա-
ւոր եւ 7000 ձիաւոր սպաննեց: Այնպէս, որ
մինչեւ անգամ հազար պատերազմական կառք
աւար առաւ, որոնց մեծ մասը սակայն ոչնչացուց,
հրամայելով որ հարիւր միայն իրեն համար
պահուին»¹: Թէ ուսկից առած է Յովսէպոս այս
տեղեկութիւնները ներկայիս զիս այնչափ չի
հետաքրքրեր, թէ եւ շատ հաւանական կը
գտնեմ, որ հրէական առանձին անտիգութիւն
մ'ըլլայ անոր աղբիւրը: Յայտնի է արդէն
ուրիշ կողմանէ թէ Յովսէպոսի ժամանակ
Հայաստան շատ հրէայ գաղթականներ կային,
ասոնք իրենց մայր երկրին հետ շարունակ յա-
րաբերութեան մէջ պարելով, կրնային իրենց
նոր հայրենիքի մասին տեղեկութիւններ հաղոր-
դած ըլլալ իրենց ազգակիցներուն, մանաւանդ
եթէ անոնք հրէական ազգին տեսակետով բո-
լորովին ալ անտարբեր նիւթեր չէին: Յովսէպոս
նոյեան տապանի մասին ալ հետաքրքրական հա-
տուածիկ մ'ունի, որ հաւանօրէն նոյնպէս այս-
պիսի — ի հարկէ քիչ մը հրէական գոյն ստա-
ցած — տեղեկութիւններէ քաղուած է: Հոս
ուշադրութեան արժանին այն է որ այս հա-
տուածիկով անվիճելի կերպով կը ցուցուի ոչ
միայն Արայի գոյութիւնը, այլ եւ այն թէ Արայ
անունը հայ ժողովրդինն են Ե՞րբ դարէն մին-
չեւ անտունազն Բրիտանոսի ժամանակները
այն ձեւով կը գործածուէր, ինչպէս Անա-
նուն եւ Խորենացին մեզի աւանդած են եւ մենք
ալ սովորաբար կը գործածենք:

Քրիստոսէ մինչեւ Պղատոն եւ անկէ անդին
կը մնայինգիրը վիճելի նիւթ: Պղատոնի լը կամ
յունացած ձեւով էրոս միւսնոյն Արայ անուն
մէկ տարբերակն է. հետեւաբար երկուքն ալ
հաւանօրէն գործածական էին միաժամանակ:

¹ Antiq. Jud. Lib. VII, cap. V, 1. «Φόρους τε αὐ-
τοῖς ἐπιτάξας κατ' ἔτος τελεῖν, εἶτα ἐπὶ Ἀδραζαρον
τὸν Ἀράου μὲν νίδον, βασιλεῖα δὲ τῆς Ζωφρητῆς
ἔστρατευσε καὶ συμβαλὼν αὐτῷ παρὰ τὸν Εὐφράτην
ποταμὸν τῶν μεν πεζῶν αὐτοῦ διέφθειρεν ὡς διαμυρίους,
ὡν ἱπποτῶν ὡς ἑπτακισχιλίουσ.»

Նման օրինակներ շատ են. համա. միայն «հար»
«մար» (հայր, մայր) բառերը, որոնք ուրիշ
գաւառաբարբառներու մէջ «հեր» (կամ լսեր)
եւ «մեր» եղած են: Բասմաջեան իր Արայէզներու
վրայ գրած փոքրիկ աշխատութեան մէջ նիւթիս
նկատմամբ մտադրութեան արժանի խօսակցու-
թիւն մը յառաջ կը բերէ, զոր ունեցած է նա
Պրոֆ. Յ. Հալեվիի հետ: Ուսուցչապետիս կար-
ծիքով Բաբելոններու գլուխ անցնող եւ Գարեհ
Ա. ի դէմ ապստամբութեան դրօշը պարզող
հայազգի Արախը նոյն ըլլալու է մեր Արայ
Գեղեցիկին հետ: Բասմաջեան այս խօսակցու-
թեան արդիւնքը ինքն իր կողմանէ ճարտարօրէն
հետեւեալ բանաձեւի վերածած է, «կամ այն
է, որ Բեհիստունի արձանագրութեանց մէջ
յիշուած Արախը մեր պատմագրաց Արայն եւ
Պղատոնի էրը չէ, եւ կամ այն է, որ Պղատոնի
էրը Բեհիստունի Արախն եւ մեր Արայն չէ»¹:
Ինքը աւելի առաջնոյն մէտ է, թէ եւ որչափ
կ'երեւայ ճշմարտութիւնը ոչ առաջնոյն եւ ոչ
ալ երկրորդին մէջն է, երրորդը հնարաւորու-
թիւն մըն ալ կայ, որուն չեմ գիտեր Բասմաջեան
ինչ պատճառի համար չէ ուզած անդրադառնալ:
Ի՞նչ դժուարութիւն կայ մտածելու, թէ ապս-
տամբութեան հայազգի առաջնորդը Արախ կո-
չուած ըլլայ իր սեպհական ազգին մէջ պաշտու-
ած ու սիրուած Արայի անունէն: Իր հօր Հալ-
դիտա (կամ Խաղդիտա) անունն իսկ Ուրար-
տական գերագոյն աստուածը չի՞ յիշեցընէր:
Աստուածներու անուններով մարդկային անուա-
նակոչումներ բաղմամբիւ են. Հայկ, Միհրան,
Աստղիկ, Անահիտ, Վահէ աստուածներու
անուններ են. Եսթերի սկզբնականը Իշթար է,
ինչպէս նաեւ Արեոս եւ Էրոս Յոյներու եւ
Հոմերոսիցիներու քով շատ գործածական
անուններ էին, Վիկտորի ծառային անունը օր.
համար Էրոս էր: Հետեւաբար Արայ Գեղեցիկի
անուան նաեւ ապստամբ Արախի մը կողմանէ
գործածութիւնը կարելի է եւ հաւանական,
վերջին կոկորդային խ տառը մեծ դժուարու-
թիւն չի կրնար յարուցանել: Երկու դէպքերու
նոյնացումը անհաւանական է. վասն զի Արախ ինչ-
պէս աճրանագրութիւններէն յայտնի կը տեսնուի,
իր հայրենիքէն ելած գաղթական մըն է: Բարե-
լոնի պէս հսկայ քաղքի մը մէջ ապստամբութիւն
կազմակերպելու եւ իբրեւ երկրորդ նարուգո-
դոնսոր հրապարակ ելլել կարենալու համար,
ճարպիկութենէ եւ անձնական քաջութենէ քիչ

¹ Հեռագրութիւն, էջ 7-8:

